

Marcin Wiewióra

Studia nad średniowiecznym warsztatem budowlanym zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim

---

Ochrona Zabytków 66/1-4 (260-263), 179-198

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Studia nad średniowiecznym warsztatem budowlanym zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim

Marcin Wiewióra

Instytut Archeologii
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Słowa kluczowe: Papowo Biskupie, zamek, zakon krzyżacki, archeologia, średniowieczny warsztat budowlany, średniowieczna architektura, architektura obronna, konserwacja i ochrona zabytków

ZAMEK W PAPONIE BISKUPIM POŁOŻONY jest około 35 km na północ od Torunia (il. 1). Ten niezwykle obiekt wyróżnia się staranną, kamienną konstrukcją, jednakże zarówno jego dzieje, jak i forma, chronologia i rozplanowanie przestrzenne wraz z przedzamczem nie zostały do tej pory dokładnie rozpoznane.

Pierwsza wzmianka o Papowie znajduje się w tzw. *Dokumencie z Lonyz (Przywilej Łowicki)*. Dokument dotyczy nadań w ziemi chełmińskiej dokonanych przez Konrada Mazowieckiego i biskupa Płocka, Giedka, na rzecz biskupa Christiana¹. Na podstawie tych informacji część historyków uważała, że istniała już w tym czasie parafia, a być może również osada grodowa². Dotychczasowe badania archeologiczne prowadzone w obrębie zamku papowskiego nie wykazały jednak żadnych śladów grodziska ani zabytków wcześniejszych niż z XIV/XV wieku. Nie można jednak wykluczyć, że gród istniał w innym miejscu niż późniejsze założenie krzyżackie³. Na temat Papowa nie znajdujemy żadnej wzmianki również w źródłach opisujących wydarzenia z czasów drugiego powstania Prusów w latach 1260-1274 ani z czasów wojny zakonu krzyżackiego z Pogezanami i Jaćwingami (1275-1283)⁴. Nazwa tej miejscowości pojawia się dopiero w informacji z 10 sierpnia 1279 roku mówiącej o dokonanych

w Papowie potwierdzeniu przez mistrza krajowego (*proceptora*) Konrada von Feuchtwagena w imieniu wielkiego mistrza aktu darowizny Arnolda von Waldow (Arnolda z Wałdowa) 28 łanów we wsi Morczyny dla kościoła w Chełmży⁵. Z 1284 roku pochodzi pierwsza wzmianka o Aleksandrze – komturze papowskim, który był świadkiem układu mistrza krajowego Konrada von Thierberga Młodszego z biskupem wrocławsko-pomorskim Wisławem (1283-1300) w sprawie dzieśięcin z terenów znajdujących się w okolicy Gniewu⁶. Prawdopodobnie więc już w 1279 roku istniał w Papowie ośrodek administracji zakonnej, a pięć lat później urzędował tam komtur.

1. Mapa Polski z lokalizacją Papowa Biskupiego
1. Map of Poland with the location of Papowo Biskupie

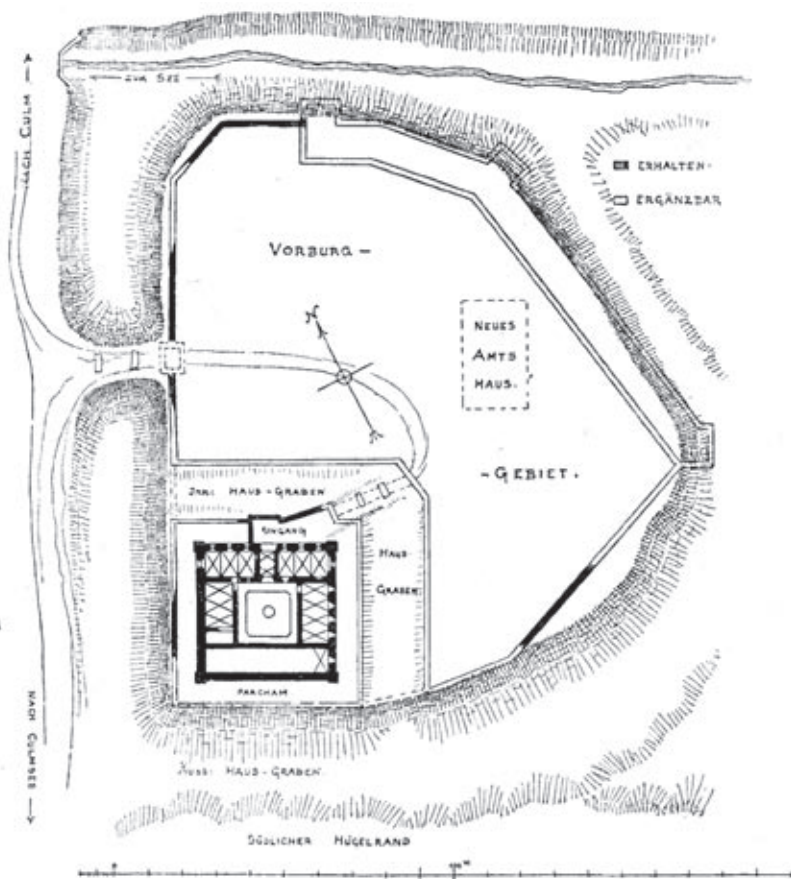

Abb. 25.
Papau. — Lageplan.

2

Stan badań

Zainteresowanie dziejami i architekturą zamku w Papowie Biskupim rozpoczyna się w końcu XIX wieku. Pierwsze poważne analizy historyczno-architektoniczne znajdujemy w opracowaniach Conrada Steinbrechta⁷ i Johanna Heisego⁸. Gospodarczą historię zamku badał między innymi H. Maercker⁹. W 1. połowie XX stulecia papowskim zamkiem interesował się K.H. Clasen¹⁰, który zajmował się zwłaszcza sztuką i zamkami rejonu Prus ze względu na genezę ich stylu. Chciał wyróżnić i zdefiniować model zamków zakonu krzyżackiego w tym regionie.

Po II wojnie światowej, w 2. połowie lat 50., rozpoczęto akcję inwentaryzacyjną średniowiecznych budowli na ziemi chełmińskiej. Naukowcy, pod kierunkiem architekta Ireneusza Sławińskiego, zinwentaryzowali większość najważniejszych budowli na tym terenie, a ich opracowania do dziś są punktem odniesienia dla wszelkich analiz historycznych czy konserwatorskich¹¹. Pierwszą monografię papowskiego zamku i Papowa Biskupiego opracował Waldemar Rozyrkowski, który wracał jeszcze do tego tematu

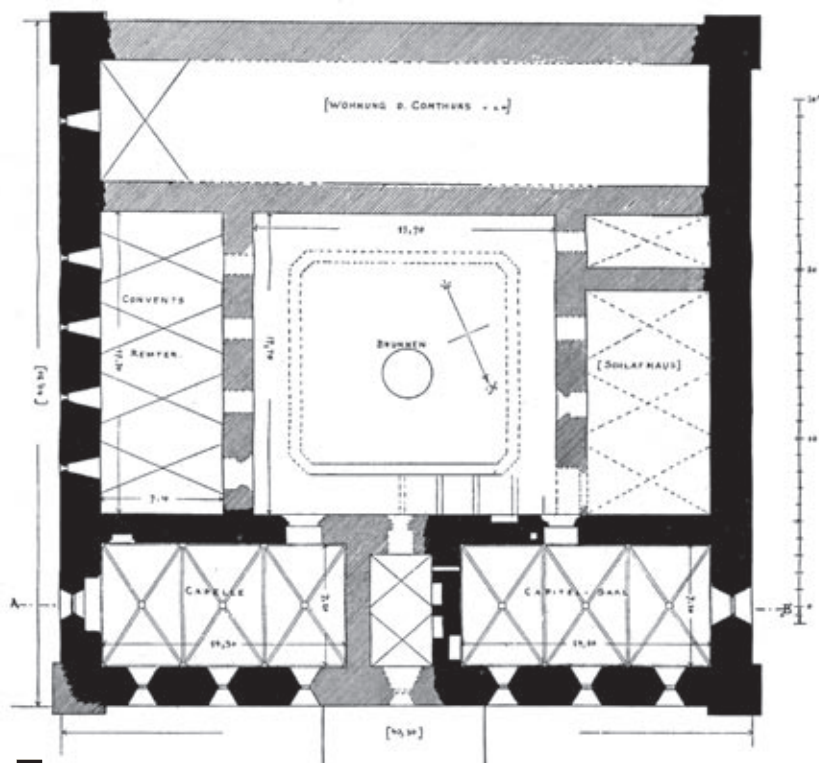
w kolejnych artykułach¹². Ważne dla dziejów i architektury nie tylko zamku papowskiego jest obszerne opracowanie Tomasza Torbusa z 1997 roku. Praca poświęcona zamkom konwentualnym na terenie państwa zakonu krzyżackiego jest faktycznie najważniejszym, jak do tej pory, podsumowaniem dotychczasowej wiedzy na ten temat¹³. Podobny charakter ma również opracowanie autorstwa Sławomira Józwiaka i Janusza Trupindy, która ukazała się w 2012 roku¹⁴. Jest to obecnie najbardziej udokumentowane opracowanie, oparte przede wszystkim na analizie źródeł historycznych z XIV i XV wieku, poświęcone zagadnieniom topografii i układom przestrzennym komturek zamków krzyżackich w państwie zakonnym w Prusach, które w wielu punktach na nowo odczytuje i weryfikuje utarte, a niejednokrotnie błędne poglądy na te tematy.

Pierwsze prace architektoniczne i (prawdopodobnie również) archeologiczne na zamku przeprowadził Conrad Steinbrecht w ramach akcji inwentaryzacyjnej krzyżackich zamków na terenie Prus i ziemi chełmińskiej. W 1887 roku wykonał kilka odkrywek w obrębie piwnic zamkowych, w rejonie skrzydła północnego oraz dziedzińca zamkowego. On pierwszy zinwentaryzował i przedstawił próbę rekonstrukcji pierwotnego rozplanowania zamku wraz z przedzamczem¹⁵. W 1895 roku architekturą papowskiego zamku zajął się Johann Heise, który zebrał między innymi całą ówczesną dokumentację konserwatorską¹⁶. W latach 1958 i 1959 przeprowadzono największą i najbardziej, jak do tej pory, dokładną inwentaryzację pomiarowo-rysunkową zamku pod kierunkiem Ireneusza Sławińskiego (il. 13). Opracowanie to zawiera dokładny opis ruin oraz dokumentację rysunkową obejmującą widoki elewacji i rzut obiektu¹⁷. W 1989 roku badacze Instytutu Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu przeprowadzili na zamku i w jego okolicy badania sondażowe, których głównym celem była weryfikacja informacji o istnieniu w tym miejscu osadnictwa przedkrzyżackiego oraz osady grodowej. Trudno dziś ustalić, jaki obszar objęty został badaniami, bowiem brak jest odpowiedniej dokumentacji przeprowadzonych prac. Z pewnością badania weryfikacyjne objęły także strefę przybrzeżną okolicznego jeziora, a ich

efektem są fragmenty naczyń ceramicznych datowanych od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych. Nie znaleziono wówczas żadnych śladów osadnictwa wczesno-średniowiecznego, w tym domniemanego grodu. Pierwsze systematyczne badania archeologiczno-architektoniczne rozpoczęto w 2005 roku. Były one prowadzone w latach 2005-2012 przez Zakład Archeologii Architektury Instytutu Archeologii UMK w Toruniu pod kierunkiem Marcina Wiewióry i Daniela Gazdy z Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztor w Pułtusku (2005-2008). Badania sondażowe i szerokopłaszczyznowe prowadzono zarówno na przedzamczu, w jego południowo-zachodniej części, na obszarze międzymurza południowego, wschodniego i zachodniego oraz na dziedzińcu zamkowym, w skrzydle południowym zamku głównego i przy południowej ścianie kapitulacza¹⁸. W 2007 roku, na podstawie umowy zawartej pomiędzy Rajmundem Gazdą i Fundacją „Ziemia Gotyku”, przygotowano ekspertyzę, program konserwatorski oraz użytkowy zamku w Papowie Biskupim¹⁹. Badania archeologiczno-architektoniczne kontynuowano w 2012 roku. Dokończono wówczas badania weryfikacyjne terenu przedzamcza i międzymurza. Ich efektem była między innymi weryfikacja rekonstrukcji planu założenia zamkowego dokonanej przez C. Steinbrechta²⁰.

Charakterystyka obiektu

Zamek w Papowie Biskupim jest przykładem zamku komturego. Składał się z zamku głównego (budynku konwentu) oraz przedzamcza (il. 2). Należał do grupy najmniejszych obiektów tego typu w państwie

3

Abb. 31.
Papau. — Grundriss des Hauptgeschosses.

krzyżackim²¹. Zajmował obszar około 1,8 ha i położony był w południowo-zachodniej części warownego terenu. Przedzamcze przylegało do niego od północy oraz wschodu i było oddzielone od zamku głównego szeroką fosą, która także okalała cały teren warowny²². Zamek główny o wymiarach boku nieco ponad 40 m flankowany był w narożnikach ryzalitami kwadratowych wieżyczek wystających na około 0,60-0,80 cm przed lico muru (il. 3). Podstawy wieżyczek zostały wzmocnione ukośnymi cokołami. Boki wieżyczek mierzyły około 3 m²³. Budynek konwentu, w którym mieściły się wszystkie pomieszczenia klasztorne, takie jak kaplica, kapitularz, refektarz, dormitorium i infirmeria, posiadał cztery skrzydła otaczające dziedziniec o wymiarach 16,8 × 17,3 m, na którym znajdowała się studnia. Okalający dziedziniec krużganek składał się z dwóch lub trzech kondygnacji²⁴. Nie posiadamy danych co do konstrukcji krużganek. Zapewne był on drewniany, o czym świadczy brak śladów muryanych filarów na dziedzińcu oraz gniazda belek widoczne w zachowanym murze wewnętrznym skrzydła północnego²⁵.

Przez cały ostatni wiek zamek i przedzamcze rekonstruowano na podstawie propozycji C. Steinbrechta z 1888 roku (il. 4). Do dnia dzisiejszego niewiele wiadomo na temat zabudowy przedzamcza. Pierwotnie posiadało ono owalny, nieregularny

2. Plan zamku i przedzamcza, reprodukcja za: C. Steinbrecht, *Die Baukunst Des Deutschen Ritterordens In Preussen*, Berlin 1888

2. Plan of the castle and the castle's neighbourhood, reproduction from: C. Steinbrecht, *Die Baukunst Des Deutschen Ritterordens In Preussen*, Berlin 1888

3. Rzut piętra zamku głównego, reprodukcja za: C. Steinbrecht, *Die Baukunst Des Deutschen Ritterordens In Preussen*, Berlin 1888

3. Plan of the first floor of the main castle, reproduction from: C. Steinbrecht, *Die Baukunst Des Deutschen Ritterordens In Preussen*, Berlin 1888

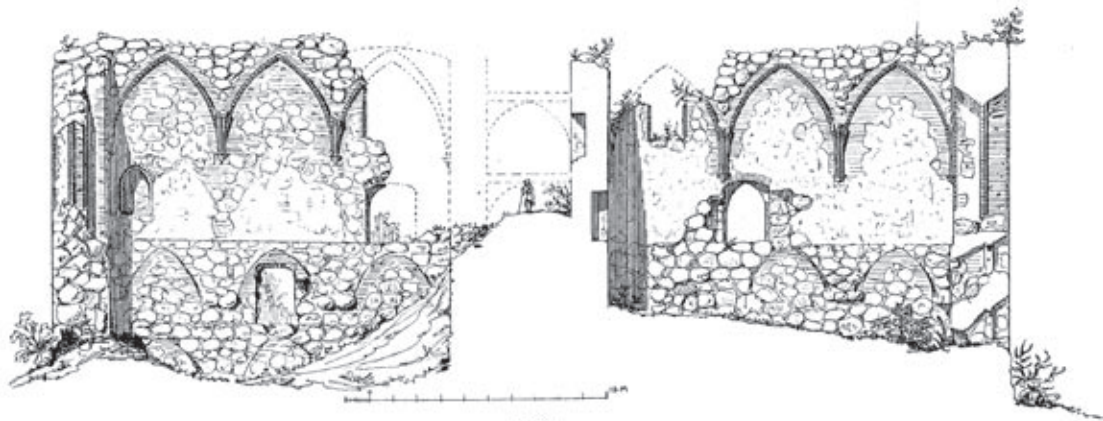

Abb. 28.
Papau. — Schnitt durch Capelle und Capitelsaal. A–B Abb. 28.

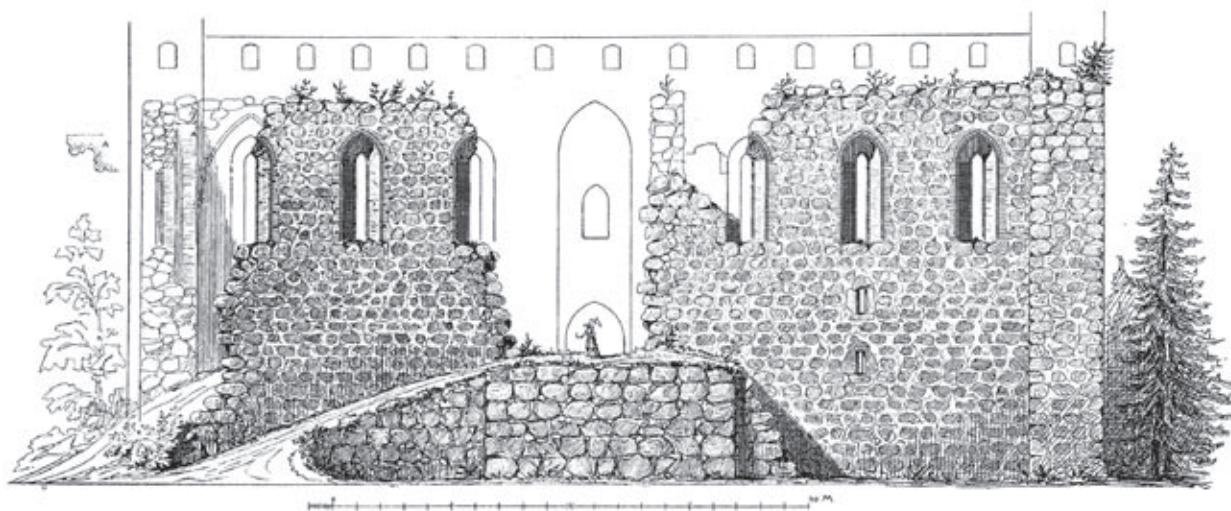

Abb. 29.
Papau. — Thorseite.

4

kształt. Otaczał je mur obronny, od strony północno-wschodniej i wschodniej wzmocniony dwiema wieżami. Między nimi znajdował się podwójny mur²⁶. Teren przedzamcza został zniwelowany. Uważano, że fosa oddzielająca zamek główny od przedzamcza, której obecność zasugerował C. Steinbrecht, została zasypała. Aktualnie teren ten jest zabudowany budynkami mieszkalno-gospodarczymi, zwłaszcza jego północna część. Praktycznie nie zachowały się żadne nadziemne fragmenty murów obwodowych. Ich domniemane relikty znajdują się zapewne w ścianie piwnicy budynku ulokowanego w północnej kurtynie przedzamcza. Wjazd na teren obiektu ze szlaku łączącego Toruń z Chełmnem prowadził od strony wschodniej przedzamcza przez most przerzucony przez fosę, a dalej przez bramę wjazdową²⁷. Po upadku państwa krzyżackiego, w okresie od XVI do XVIII wieku na przedzamczu znajdowały się pomieszczenia o charakterze gospodarczym: browar, warsztaty rzemieślnicze, stajnie, magazyny, kuźnia. Do dnia dzisiejszego natomiast na zamku głównym zachowały się ściany obwodowe skrzydeł: północnego, częściowo wschodniego, zachodniego oraz na poziomie piwnic południowego,

jak również fragmenty muru przedbramia (il. 5, 6). Reszta murów zachowana jest na poziomie fundamentów²⁸. Skrzydła zamku posiadały po cztery kondygnacje: piwnice, parter, pierwsze piętro – mieszczące głównie pomieszczenia o charakterze mieszkalno-reprezentacyjnym, drugie piętro – gdzie znajdowały się pomieszczenia przeznaczone na magazyny oraz posiadające funkcje obronne²⁹. W skrzydle północnym na pierwszym piętrze mieściły się dwa najbardziej okazałe pomieszczenia, przedzielone znajdującymi

4. Widok elewacji skrzydła północnego zamku, kapitularz (góra: wnętrze, dół: elewacja zewnętrzna), reprodukcja za: C. Steinbrecht, *Die Baukunst Des Deutschen Ritterordens In Preussen*, Berlin 1888

4. View on elevation of the north wing of the castle, chapter house (top: interior, bottom: external elevation) reproduction from: C. Steinbrecht, *Die Baukunst Des Deutschen Ritterordens In Preussen*, Berlin 1888

5. Widok elewacji zewnętrznej skrzydła wschodniego zamku. Fot. B. Wasik

5. View on the external elevation of the west wing of the castle. Photo: B. Wasik

6. Widok elewacji zewnętrznej skrzydła północnego zamku. Fot. B. Wasik

6. View on the external elevation of the north wing of the castle. Photo: B. Wasik

5

się nad bramą wjazdową mniejszymi pomieszczeniami. Według C. Steinbrechta są to odpowiednio: we wschodniej części kaplica zamkowa pw. św. Huberta, patrona leśników i myśliwych, a w zachodniej części kapitułarz. Jednak autor nie podaje praktycznie żadnej istotnej argumentacji na temat lokalizacji w tym miejscu kapitułarza³⁰. Pomieszczenia te charakteryzowały się bogatym detalem architektonicznym. Nakryte były trójprzęsłowym sklepieniem krzyżowo-żebrowym, wspartym na kamiennych nasadach i słupkach z konsolami o dekoracji maswerkowej (il. 7, 8)³¹. Profile tych żeber posiadają analogie w zamkach w Radzynie Chełmińskim i Golubiu oraz w kapitułarzu klasztoru cystersów w Pelplinie³². W ścianie północnej znajdowało się sześć lub siedem ostrołukowych okien (jedno nad bramą) oraz odpowiednio po jednym w bocznych, krótkich ścianach kapitułarza i kaplicy. Glify okienne licowane były cegłą (il. 9). Oba pomieszczenia były tynkowane. Wejścia do nich prowadziły z obiegającego dziedzińca krużganka³³. Zachowana nisza w ścianie wschodniej kaplicy, na prawo od ołtarza, podobnie jak na zamkach w Radzynie Chełmińskim i Świeciu, była prawdopodobnie okratowanym *sakramentarium*³⁴. W ścianie wschodniej kapitułarza znajdowała się nisza przeznaczona na paramenty i szaty liturgiczne (il. 10). W południowej ścianie do dziś czytelny jest komin, biegnący od parteru, będący elementem systemu ogrzewania sali (*hypokaustum*)³⁵ (il. 11). Na podstawie

6

dotychczasowych ustaleń przypuszcza się, że położenie pozostałych pomieszczeń wyglądało następująco: w skrzydle wschodnim, gdzie znajdują się relikty sali sklepionej beczkowo, z czterema lunetami na każdym boku, mieściło się prawdopodobnie dormitorium lub infirmeria; niektórzy lokalizacji dormitorium dopatrują się w zachodnim skrzydle, na pierwszym piętrze, natomiast na parterze, bezpośrednio pod nim, miała znajdować się kuchnia³⁶. Sala dormitorium była sklepią krzyżowo-żebrowo. Od tego skrzydła odchodził *dansker* (baszta ustępowa). W skrzydle południowym mieściły się komnaty komtura. Na drugim piętrze znajdowały się spichlerze, przebiegał tu także ganek obronny, z którego wychodziły otwory strzelnicze³⁷. Na podstawie zachowanych w kilku miejscach oporów

przypuszcza się, że pomieszczenia piwnic były nakryte sklepieniami krzyżowymi lub beczkowymi³⁸. Potwierdziły to badania archeologiczne, które wykazały również, że wbrew dotychczasowym przypuszczeniom podpiwniczenia znajdowały się także pod skrzydłem południowym i częścią zachodniego (il. 12). Piwnice zamku były pierwotnie posadowione na poziomie

użytkowym międzymurza. W związku z tym parter zamku właściwego – głównego – wznosił się wysoko nad poziom przedzamcza; brama wjazdowa na zamek główny oraz przedbramie znajdowały się ponad dwa metry nad tym poziomem. W celu zmniejszenia tego przewyższenia usypano ukośną rampę, licowaną kamieniami, prowadzącą od mostu przerzuconego przez fosę do przedbramia. Brama wjazdowa znajdowała się po północnej stronie zamku głównego, od zewnątrz oprawiona była granitowymi ciosami. Zachowały się dwa pachoły, pozostałości wnętrza bramy oraz otwór do ryglowania wrót poziomą belką³⁹.

Nie wiadomo, jak długo trwała budowa obiektu. Można jednak przyjąć, że została ukończona dopiero w 1. ćwierci XIV wieku⁴⁰. Jeszcze na początku XV wieku na zamku prowadzono prace budowlane⁴¹.

Charakterystyka warsztatu budowlanego

Zamek został wykonany prawie w całości z kamienia narzutowego. Cegiel użyto do detali, takich jak obramienia okienne czy ościeża portali⁴². Mury przedzamcza wzniesiono z granitowych kamieni łamanych i otoczaków łączonych zaprawą wapienną, układanych pasami na wyrównującym podkładzie z drobnych kamieni o wysokości 0,60-0,80 cm⁴³ (il. 14). W ten sam sposób wzniesiono mury kurtynowe zamku wysokiego. W warstwach wyrównujących w murach obwodu zewnętrznego zastosowano drobny kamień łamany z dodatkiem tłuczni ceglanej, a w warstwach wy-

równawczych w murach wewnętrznych skrzydła północnego wykorzystano niemal wyłącznie gruz ceglany. W ograniczonym zakresie cegły wykorzystano również w licu elewacji, zarówno w układzie mieszanym, jak i wendyjskim⁴⁴. Cegły wiązano zaprawą wapienną, drobnoziarnistą, nierzadko również wymieszaną z gliną. W celu przewiązania jądra muru z licem stosowano sięgacze, których używano także w murach działowych. Do budowy sklepień i wypełnienia wysklepków użyto krótszych cegieł sklepieniowych (tzw. dziewiątek) (il. 15, 16). W większości pomieszczeń wzniesiono sklepienia o grubości wysklepków na długość cegły.

10

W piwnicach, na parterze i pierwszym piętrze zachowały się resztki spływów sklepiennych w oporach lub łęków przyściennych po sklepieniach krzyżowych pomieszczeń dwu-, trój- i czteroprzęsłowych. Prześła rzutu prostokątnego zostały rozmieszczone w osi wzdłużnej pomieszczeń. W kaplicy i kapitularzu w skrzydle północnym były sklepienia krzyżowo-żebrowe, trójprzęsłowe w obu pomieszczeniach. Żebra miały profil gruszkowy – podobnie jak łęki przyścienne. Opory sklepień wsparto na dekoracyjnych konsolkach wykonanych ze skały wapiennej (il. 17). Są to konsolki typu maswerkowego (w kaplicy i kapitularzu znajdowało się po 8 konsolek – do dziś w kaplicy zachowało się 5 sztuk, a w kapitularzu 8)⁴⁵. Do wysklepków sklepień krzyżowych zastosowano cegłę licówkę o wymiarach $7 \times 19 \times 27$ cm. Z pewnością część pomieszczeń przekrytych było stropami belkowymi, na co wskazują wsporniki dla osadzenia belek.

Na parterze i w piwnicach występują charakterystyczne otwory szczelinowe wykonane z ciosów granitowych, rozglifione od lica lub rozglifione wewnątrz jako wnęki schodzące pod kątem 45° ⁴⁶ (il. 18). Otwory okienne w zamkowej kaplicy i kapitularzu rozglifiono obustronnie i obramowano ceglami zwykłymi i klinowymi. Pozostałe otwory wykończono podobnie, jak w pomieszczeniach parteru i w piwnicach – od

11

12

strony zewnętrznej były to pionowe szczeliny typu strzelnicowego oprawione w ciosy granitowe (il. 19)⁴⁷. Do dnia dzisiejszego zachowały się tylko cztery otwory drzwiowe. Są zamknięte ostrołucznie w grubości ściany z wnęką od wewnątrz i przylgami dla zamknięcia drzwi. Dziś czytelne są jedynie pozostałości przylg i wnęk⁴⁸. W podobnym stanie zachowały się otwory pierwszego piętra, prowadzące do kaplicy i kapitularza. Według I. Sławińskiego były one przesklepienne ostrołukowo, być może obramowane profilem w trzech członach. Natomiast wnęki wewnętrzne tych otworów zamknięte były odcinkowo.

7. Skrzydło północne zamku, kaplica. Widok pozostałości konsolek sklepiennych. Fot. B. Wasik

7. North wing of the castle, chapel. View on the remaining elements of ceiling brackets. Photo: B. Wasik

8. Skrzydło północne zamku, kapitularz. Widok pozostałości konsolek sklepiennych. Fot. B. Wasik

8. North wing of the castle, chapter house. View on the remaining elements of ceiling brackets. Photo: B. Wasik

9. Skrzydło północne zamku, kapitularz. Widok okna w ścianie zachodniej. Fot. B. Wasik

9. North wing of the castle, chapter house. View on the window in the west-facing wall. Photo: B. Wasik

10. Skrzydło północne zamku, kaplica. Widok pozostałości okna w ścianie zachodniej. Fot. B. Wasik

10. North wing of the castle, chapel. View on the remaining window elements in the west-facing wall. Photo: B. Wasik

11. Skrzydło północne zamku, kapitularz. Narożnik południowo-zachodni z kanałem systemu hypokaustum (?). Fot. B. Wasik

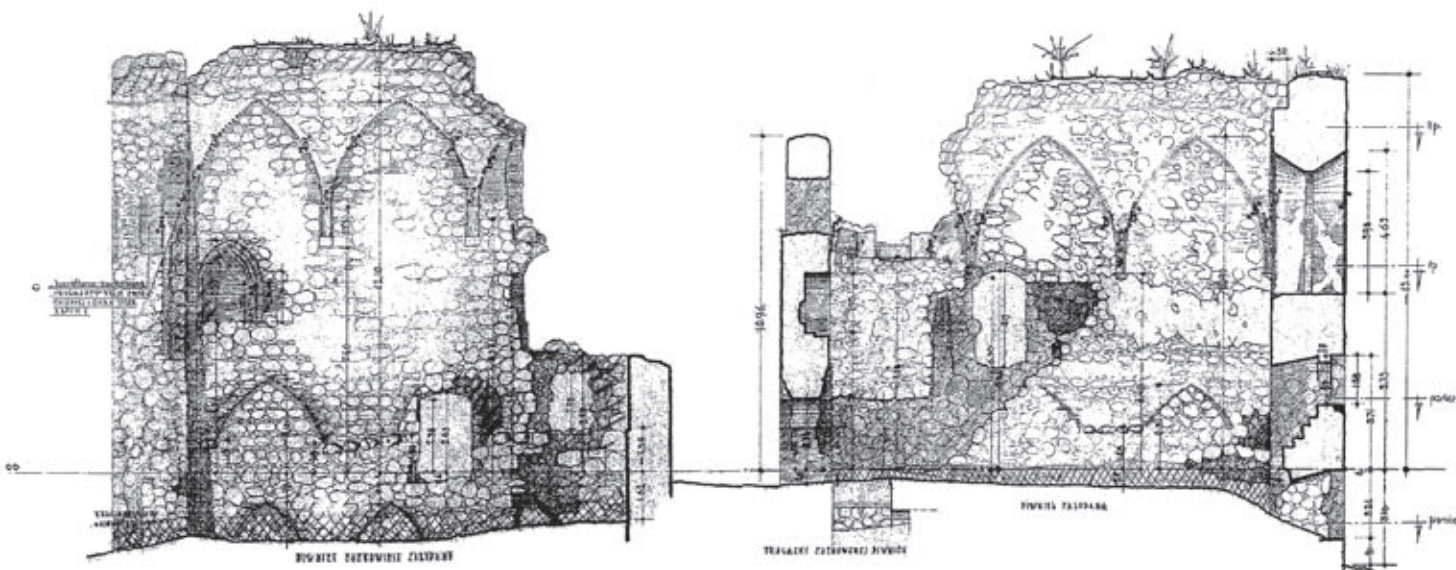
11. North wing of the castle, chapter house. South and west corner with a hypocaustum system channel (?). Photo: B. Wasik

12. Skrzydło południowe zamku. Widok podpiwniczenia z pozostałościami sklepienia i ściany działowej. Fot. M. Wiewióra

12. South wing of the castle. View from the basement with remaining elements of the ceiling and partition. Photo: M. Wiewióra

13

Do momentu rozpoczęcia badań archeologiczno-architektonicznych przypuszczano, że krużganek na dziedzińcu zamkowym był drewniany, na co wskazywały gniazda belek w zachowanym murze skrzydła północnego. Sam dziedziniec zbliżony był do kwadratu o wymiarach $16,80 \times 17,30$ m. Nie są znane szczegóły konstrukcyjne, ale na podstawie analogii można przyjąć, że krużganek zaopatrzony był w dach pulpitowy ze spadem w kierunku dziedzińca, nakryty dachówką ceramiczną⁴⁹. Badania archeologiczne ujawniły w trzech wykopach bruki lub pasma bruku z kamieni eratycznych oraz podmurówkę drewnianych galerii⁵⁰ (il. 20).

Dachy nakrywające skrzydła zamku były najpewniej dwuspadowe i pokryte dachówką. Krótsze boki północnego i południowego skrzydła mogły być zwieńczone szczytami o nieznaney dziś formie. Zastosowano dachówkę ceramiczną⁵¹.

Charakterystyka materiałów budowlanych

Podczas badań archeologiczno-architektonicznych w latach 2005-2008 i 2012 pozyskano 9 cegieł profilowanych, 52 fragmenty dachówek, w tym jedną całą, 9 płytek posadzkowych ceramicznych, jedną płytkę posadzkową kamienną, fragment płytki fryzowej ściennej oraz 2 fragmenty ościeży kamiennych i kafli płytowych oraz garnkowych⁵². Materiały budowlane datowane są w szerokich ramach od XIV/XV wieku po wiek XIX. Znaczna ich część pochodzi z warstw zasypowych powstałych podczas rozbiórki murów zamku i zasypu piwnic skrzydła południowego

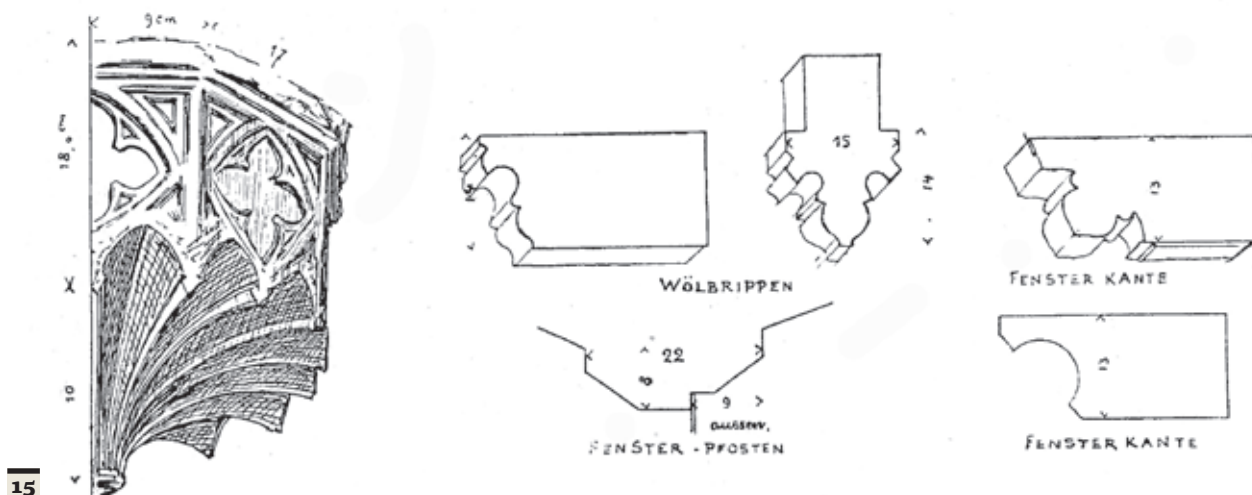

14

i wschodniego zamku. Pozostała część związana jest z funkcjonowaniem na terenie przedzamcza nowożytnego dworu – z tego okresu pochodzi część odkrytych płytek posadzkowych i kafli⁵³.

Cegły

Zamek w Papowie Biskupim wyróżnia się niezwykłym połączeniem materiałów budowlanych – cegły i kamienia – w stopniu, w jakim nie zastosowano tego w żadnym innym obiekcie świeckim na ziemi chełmińskiej w średniowieczu. Cegła ceramiczna zastosowana

15

do budowy murów zamku wykonana została z dobrze wymieszanej masy, z domieszką średniego i grubego piasku. Z reguły jest starannie wypalona na kolor ceglano-czerwony, rzadziej ciemnowiśniowy. Szczególnie bogaty wystrój wnętrza posiadała sala kapitułarza⁵⁴. Do dzisiaj zachowały się fragmenty żeber sklepiennych z kształtkami żebrowymi. W wielu miejscach czytelne są fragmenty innych kształtek, zastosowanych w celu

13. Dokumentacja rysunkowa opracowania konserwatorskiego z lat 50. XX w. Widok ściany północnej kaplicy i kapitułarza od strony wewnętrznej, reprodukcja za: I. Sławiński, *Opis techniczny do inwentaryzacji zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim, powiat chełmiński, województwo bydgoskie*, 1959, mpis w archiwum WKZ w Toruniu, sygn. akt W/690; M. Arszyński, *Ruiny zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim, powiat chełmiński, województwo bydgoskie*, 1959, description in Archives of the Voivodship Historic Preservation Officer in Toruń, File number W/690; M. Arszyński, *Ruiny zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim, powiat chełmiński, województwo bydgoskie*. Dokumentacja historyczna do prac konserwatorskich opracowana do użytku Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków, 1958, mpis w archiwum WKZ w Toruniu, sygn. akt W/687

13. Drawing documentation of the conservation study of 1950s. View on the north-facing wall of the chapel and chapter house from interior, reproduction from: I. Sławiński, *Opis techniczny do inwentaryzacji zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim, powiat chełmiński, województwo bydgoskie*, 1959, description in Archives of the Voivodship Historic Preservation Officer in Toruń, File number W/690; M. Arszyński, *Ruiny zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim, powiat chełmiński, województwo bydgoskie*. Dokumentacja historyczna do prac konserwatorskich opracowana do użytku Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków, 1958, description in the archives of the Voivodship Historic Preservation Officer in Toruń, File no. W/687.

14. Ściana północna zamku z warstwowym układem kamiennych elementów. Fot. B. Wasik

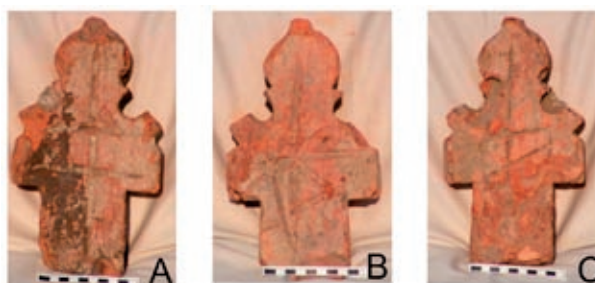
14. North-facing wall of the castle with layered structure of stone elements. Photo: B. Wasik

15. Elementy wystroju zamku – konsolka i cegły profilowane, reprodukcja za: C. Steinbrecht, *Die Baukunst Des Deutschen Ritterordens In Preussen*, Berlin 1888

15. Elements of castle decoration – brackets and profiled bricks, reproduction from: C. Steinbrecht, *Die Baukunst Des Deutschen Ritterordens In Preussen*, Berlin 1888

16. Cegły profilowane znalezione podczas badań pomieszczenia kapitułarza. Fot. B. Bielec, rys. A. Momot

16. Profile bricks found in the course of the examination of the chapter house. Photo: B. Bielec, Figure: A. Momot

złagodzenia narożników w otworach okiennych i wnękach. Mają one różne profile. Podczas badań zamku w końcu lat 50. I. Sławiński wyróżnił 6 głównych typów:

A – widoczny w krawędzi wielkiej wnęki w ścianie wschodniej kaplicy – dwuczłonowy półwałek wypukły, przedzielony pojedynczym wałkiem wklęsłym z listewkami krawędziowymi;

B – krawędzie łęków przyściennych kaplicy i kapitułarza wystające przed lico murów – kształtki te stanowią połowę przekroju żeber sklepiennych i wystają przed lico jako łęki na pół cegły Zawierają gruszkowaty

półwałek podkreślony u nasady półwałkiem wklęsłym z listewkami bocznymi. Listewka dolna jest półlance-towato wcięta⁵⁵;

C – żebra sklepień w kaplicy i kapitularku – w osi szerokości cegły i dołu profil trzyćwierć wałka wypukłego o wykroju podkreślonym u nasady półwałkami wklęsłymi z obustronnymi listewkami górnymi i dolnymi przedzielającymi część środkową od boków. Półwałki wklęsłe podkreślone wrębami bocznymi. Część górna klinowata dla osadzenia żagli sklepiennych;

D – narożniki wewnętrzne i zewnętrzne okna zachodniego kapitularku – w narożniku cegły półwałek wklęsły o sfazowanych krawędziach pod kątem 45°;

E – narożniki zewnętrzne i wewnętrzne pozostałych okien kaplicy – profil tych kształtek w narożniku rozwarty. W rozwarciu lancetowaty trzyćwierć wałek wypukły podkreślony u nasady obustronnymi półwałkami wypukłymi z wrębami lancetowato wklęsłymi;

F – laski węgarów okien kapitularku i kaplicy – z przylgą pośrodku dla osadzenia od zewnątrz ramy-ościeżnicy. Krawędzie laski sfazowane z zewnątrz i od wnętrza pod kątem około 50°⁵⁶.

W ścianie północnej kaplicy znajdowały się trzy ostrołukowe okna oraz jedno w ścianie zachodniej. Glify okienne były licowane cegłą, a ich ościeża były uformowane z kształtek ceglanych posiadających z obu stron niewielkie uskoki przechodzące w wałek⁵⁷. Pewne elementy wykończenia kapitularku nawiązują do zastosowanych w Gniewie⁵⁸.

Źródła historyczne dotyczące dziejów papowskiego zamku wspominają, że w 1405 roku przybył do Papowa Jorge Beschiden, słynny budowniczy sklepień, a w 1407 roku nieznan z imienia cieśla⁵⁹. Nie

cegły profilowane, z cegły palcówki o wymiarach: długość 28 cm, szerokość 14 cm, grubość 9 cm, z gliny z domieszką grubego tłucznia ceramicznego. Podczas badań prowadzonych we wnętrzu kaplicy pozyskano 8 kształtek żebrowych o profilach gruszkowych, stosowanych od końca XIII wieku, a powszechnych w wieku XIV, obok cegieł z profilami dwuwklęsłowymi (il. 16)⁶⁰. Wszystkie kształtki odkryto w wykopie 1/05,

znany zakresu ich prac. Zachowane do dziś elementy sklepień w kapitularku i profil kształtek żebrowych wskazują raczej na wcześniejszy okres ich budowy, równy w czasie ze wzniesieniem zamku na przełomie XIII/XIV wieku. Wtedy też zaczęto stosować kształtki o profilach gruszkowych. Odkryta podczas badań archeologicznych profilowana cegła jest, być może, częścią gzymsu. Wykonana została, podobnie jak inne

17. Skrzydło północne zamku, pomieszczenie kapitularku. Konsolka wapienna. Fot. B. Wasik

17. North wing of the castle, chapter house interior. Limestone bracket. Photo: B. Wasik

18. Skrzydło północne zamku. Okno szczelinowe, widok od strony wewnętrznej. Fot. B. Wasik

18. North wing of the castle. Slot windows, view from the interior. Photo: B. Wasik

19. Skrzydło północne zamku. Okno szczelinowe, widok od strony zewnętrznej. Fot. B. Wasik

19. North wing of the castle. Slot window, view from the outside. Photo: B. Wasik

20. Dziedziniec zamkowy. Fragment bruku alejki krążanka odsłonięty podczas badań archeologiczno-architektonicznych w 2008 r. Fot. M. Wiewióra

20. Castle Courtyard. Fragment of the cobble of the gallery exposed during archaeological and architectural examination in 2008. Photo: M. Wiewióra

21. Płytki posadzkowe odkryte podczas badań archeologiczno-architektonicznych. Fot. B. Bieleca

21. Floor tiles discovered during archaeological and architectural examination. Photo: B. Bieleca

zlokalizowanym przy południowej ścianie skrzydła północnego, w dawnym kapitularku. Kształtki żebrowe użyte do przesklepienia kapitularku były obustronnie fazowane i zakończone okrągłym, grubym wałkiem określającym masywny profil żebra sklepiennego. Średnie wymiary kształtek żebrowych wynosiły odpowiednio: grubość 9 cm, szerokość 14 cm, długość około 26-27 cm. Na każdej z odkrytych kształtek zachowały się znaki kamieniarskie – montażowe. Podobne znaki montażowe znajdują się na ceramicznych elementach zamku malborskiego⁶¹.

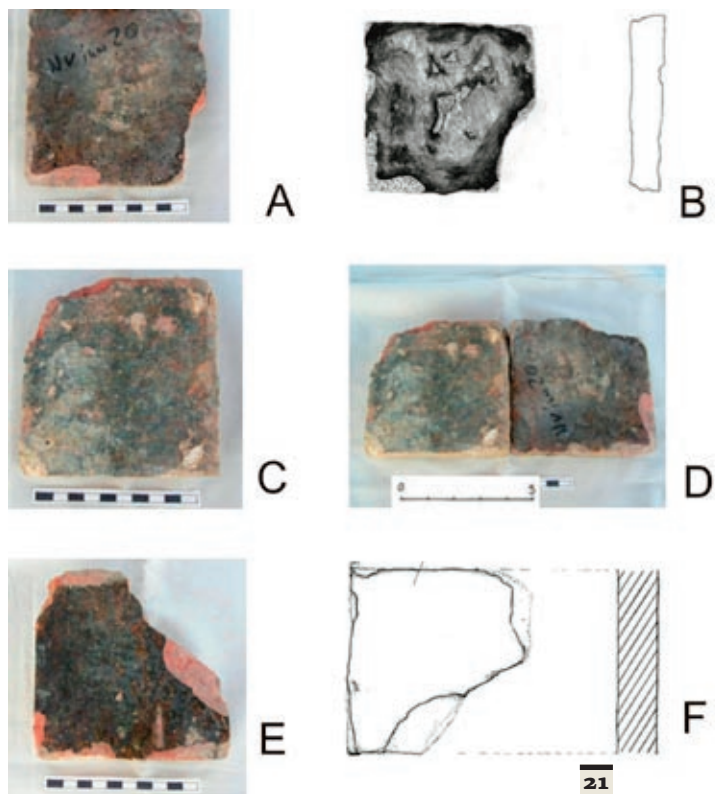

20

Bardzo zbliżone pod względem kształtu i wymiarów cegły pochodzą z badań zamku w Dzierzgoniu⁶².

W innych zamkach krzyżackich powstałych mniej więcej w tym samym okresie – w końcu XIII i na początku XIV wieku – również wykorzystywano cegły i kamienie, ale służyły one przede wszystkim jako podstawa ścian ceglanych. Mury zamku w Bierzgłowie wzniesiono przede wszystkim z cegieł, natomiast do dolnych części prawie wszystkich murów obwodowych przedzamcza i zamku zastosowano otoczaki narzutowe znacznej wielkości (około 0,70-0,90 m średnicy), starannie układane i warstwowane do poziomu⁶³. Te fragmenty murów mogą być najstarszą częścią zamku⁶⁴. Średniowieczna cegła o formacie 8,5 × 14 × 29,5 cm układana była w układzie wendyjskim. Wątek ten występuje we wszystkich częściach zamku ponad murem kamiennym. W zamku w Pokrzywnie cegły wykorzystane do budowy zamku wysokiego i wieży bramnej ułożono w układzie wendyjskim⁶⁵. Przedzamcze wewnętrzne i bramę wymurowano w układzie polskim⁶⁶. Mur obwodowy od strony południowo-wschodniej wykonano w układzie polskim z cegieł o wymiarach 9 × 15,5 × 31 cm⁶⁷. Wszystkie mury zamku, przedzamcza i fos w Radzynie Chełmińskim zbudowano z cegły wypalanej, wiązanej zaprawą wapienną. Cokoły wież i ścian oraz częściowo lica w piwnicach wykonano z otoczków granitowych wypoziomowanych warstwami wyrównawczymi⁶⁸. Układ wendyjski zastosowano w murach przedzamcza (większość murów) i w ocembrowaniu fosy północnej

oraz w piwnicach, w których ściany są licowane cegłą. Układ polski zastosowano natomiast w południowym murze przedzamcza, w części wschodniej oraz w pozostałych murach zamku⁶⁹. Lica ścienne zachowanych elewacji od wysokości pierwszego piętra oraz wieżyczki w całości dekorowane są rombowymi pasami zendrówek na całej wysokości budynku i wież. Dekoracja zendrówkami występuje również przy gdanisku, podkreślając wążek polski⁷⁰.

21

Dachówki

W średniowieczu na terenie Prus charakterystyczną formą dachówki była dachówka płaska⁷¹. Budynek konwentu przykryty był dachem dwuspadowym, zaopatrzonego najprawdopodobniej w szczyty, pokrytym dachówką ceramiczną⁷². W trakcie badań znaleziono zaledwie kilka fragmentów bardzo małych rozmiarów, które mogłyby być częściami płaskich dachówek. Ich

22

grubość wynosiła od 1,4 do 1,8 cm. Pozostałe dachówki cylindryczne miały półkolisty przekrój i wymiary: długość 34 cm, szerokość od 12 do 16 cm, grubość ścianek do 3 cm (typ mnich-mniszka). Wykonane były z gliny z domieszką drobnego piasku, zdarzały się też większe kamyczki. W mniszkach domieszka była grubsza, składał się na nią zarówno piasek, jak i tłuczeń ceramiczny. Niektóre odkryte podczas badań okazały się wtórnie przepalone, prawdopodobnie podczas pożaru zamku w trakcie jednego z wielu oblężeń, na przykład w 1457 roku. Typ „gąsiory” formowano z grubszego plastra gliny o grubości od 2,5 do 3 cm. Na podstawie odnalezionych fragmentów można jedynie rekonstruować ich wymiary, które były zbliżone do wymiarów zwykłych dachówek. Wykonane były z gliny z domieszką tłuczni ceramicznego i wapieni oraz drobnego piasku, wypalone na kolor jasnopomarańczowy. Niestety, stratygrafia stanowiska uniemożliwia bliższe sprecyzowanie datowania omawianych zabytków, jak również ewentualne określenie, które z budynków mogły być przykryte poszczególnymi

odmianami dachówek. Prawdopodobne jest, że dachówki pochodzą mniej więcej z tego samego okresu i przykrywały dachy o różnych profilach. Fragmenty dachówek pochodzą z różnych wykopów: z wykopów 1, 3, i 7 badanych w 2005 roku i z wszystkich wykopów eksplorowanych w 2006 roku (1-7). W ramach tych wykopów dachówki występują głównie w warstwach przemieszanych, o bardzo szerokiej chronologii – od średniowiecza po współczesność.

Płytki posadzkowe

W trakcie badań archeologicznych znaleziono zaledwie 9 płytek posadzkowych, z czego tylko 3 egzemplarze zachowały się niemal w całości. Fragmenty kwadratowych płytek posadzkowych o wymiarach 11,5-12 × 11,5-12 cm i grubości 2,5 cm znaleziono w warstwach przemieszanych. Większy fragment płytki pokrytej ciemnozielonym szkliwem miał wymiary 12,5 × 12,5 cm i grubość 2,8 cm. Wszystkie były używane, o czym świadczą starcia szkliva oraz ślady zaprawy (il. 21). Pod względem technologicznym wszystkie płytki są jednorodne, wykonane z gliny o czerwonej barwie, po wypale w atmosferze utleniającej. Jako domieszki użyto drobnoziarnistego piasku. Nachylenie boków pod kątem jest spowodowane przez użyte formy. Płytki formowano na stole formierczym, z użyciem podsypki.

Elementy kamienne

Podczas badań architektonicznych poza murami zamku znaleziono w pobliżu ściany wschodniej 2 fragmenty elementów kamiennych, będących, być może, pozostałościami ościeża otworu wejściowego (?) (il.

23

22). Wykonane są z droбноziarnistego piaskowca. Bryła, w przekroju przypominająca trójliść, składała się z trzech stykających się wałków. Maksymalna szerokość zachowanych fragmentów wynosiła 17,5 cm, zaś wysokość: 17 cm i 34 cm.

Techniki fundamentowania

W czterech wykopach eksplorowanych podczas badań zamku w Papowie odsłonięto ławy fundamentowe murów skrzydeł północnego, zachodniego i południowego. Dzięki temu możliwe było odtworzenie technik

budowlanych stosowanych przez warsztat budowlany, zaangażowany w budowę I fazy zamku. We wszystkich wykopach osiągnięto stopę fundamentów (il. 23). Ława fundamentowa północnej kurtyny była solidną konstrukcją, wzniesioną w szerokoprzestrzennym wykopie, czytelnym w profilu wschodnim odkrywki. Duże głazy narzutowe, częściowo obrabiane, układane poziomo i uzupełniane mniejszymi kamieniami umieszczanymi w szczelinach, wiązane były zaprawą wapienną. Stopę fundamentu odsłonięto na poziomie około 2,5 m od współczesnego poziomu gruntu. W wykopie nr 4/06 założonym przy licu południowym muru budynku skrzydła południowego odsłonięto lico ławy fundamentowej z dużych głazów, mniejszych kamieni narzutowych i drobnych kamieni. Na głębokości 1,2 m od powierzchni gruntu wymurowano drugą odsadzkę, licząc od poziomu stopy, o szerokości 0,2 m. Do tej wysokości mur spajany był zaprawą wapienną. Na wysokości odsadzki zalegał strop warstwy żółtej gliny z rdzawymi wtrętami o miąższości około 1,20 m. Od poziomu drugiej odsadzki do stopy ławy fundamentu kamienie spajano gliną. Struktura tego odcinka ławy była podobna – wzniesiono ją z dużej i średniej wielkości kamieni. Pierwsza odsadzka znajdowała się 0,8 m niżej, a stopa fundamentu – około 3 m poniżej współczesnej powierzchni gruntu. Solidną ławę

22. Fragment kamiennego ościerza (?) znalezione na zewnątrz zamku głównego. Fot. B. Bielec

22. Fragment of a stone reveal (?) found outside the main castle. Photo: B. Bielec

23. Lico ściany fundamentu skrzydła południowego zamku. Fot. M. Wiewióra

23. Wall face of the fundamnet of the south wing of the castle. Photo: M. Wiewióra

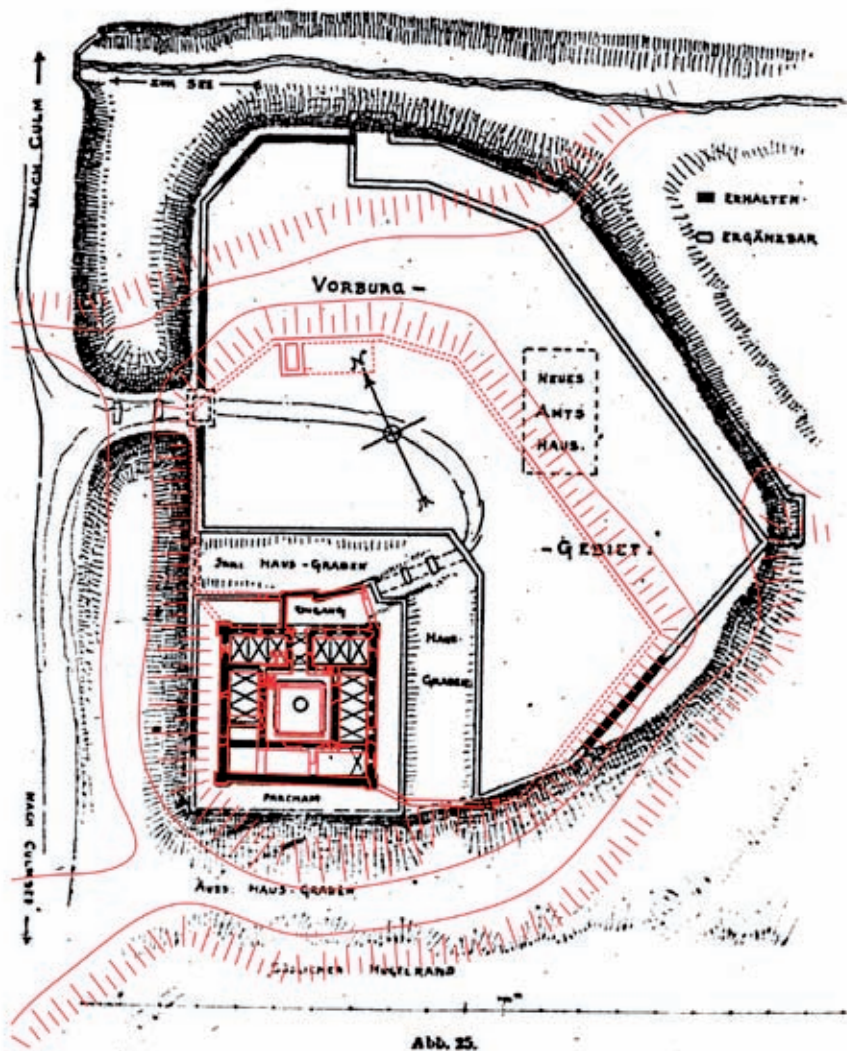
24. Lico elewacji zewnętrznej skrzydła wschodniego zamku z otworem maculcowym i widocznym fragmentem rusztowania. Fot. B. Wasik

24. Face of the external elevation of the east wing of the castle with an opening for scaffolding installation and with visible fragment of scaffolding. Photo: B. Wasik

25. Fragment drugiej linii muru otaczającego zamek od północy odkrytego w 2012 r. Fot. B. Wasik

25. Fragment of the second wall surrounding the castle from the north discovered in 2012. Photo: B. Wasik

26

Abb. 25.
Papau. - Lageplan.

fundamentu północnej ściany skrzydła południowego odsłonięto w wykopie nr 3/05. Ponieważ budynek skrzydła południowego był podpiwniczony, ściany oparto na masywnym fundamencie zagłębionym pod powierzchnię ziemi do głębokości 4 m poniżej poziomu dziedzińca. Mur ławy wzniesiono w podobnej technice – w wąskoprzestrzennym wykopie od strony dziedzińca, z dużych i średniej wielkości kamieni łamanych i ze zwykłych otoczków, nieobrabianych, większych i mniejszych, umieszczanych w szczelinach. Całość spojono zaprawą wapienną i gliną w dolnych częściach ławy fundamentowej. W wykopie nr 4/07 założonym przy południowym murze obwodowym zamku odsłonięto fragment ławy fundamentowej południowej kurtyny. W trakcie eksploracji odkryto także drobne fragmenty kości ludzkich pochodzące ze zniszczonego wkopu grobowego odkrytego w wykopie nr 4/06. Nie znaleziono żadnych dowodów świadczących o istnieniu w tej części wzgórza w czasie rozpoczęcia budowy zamku cmentarza.

Otwory maculcowe

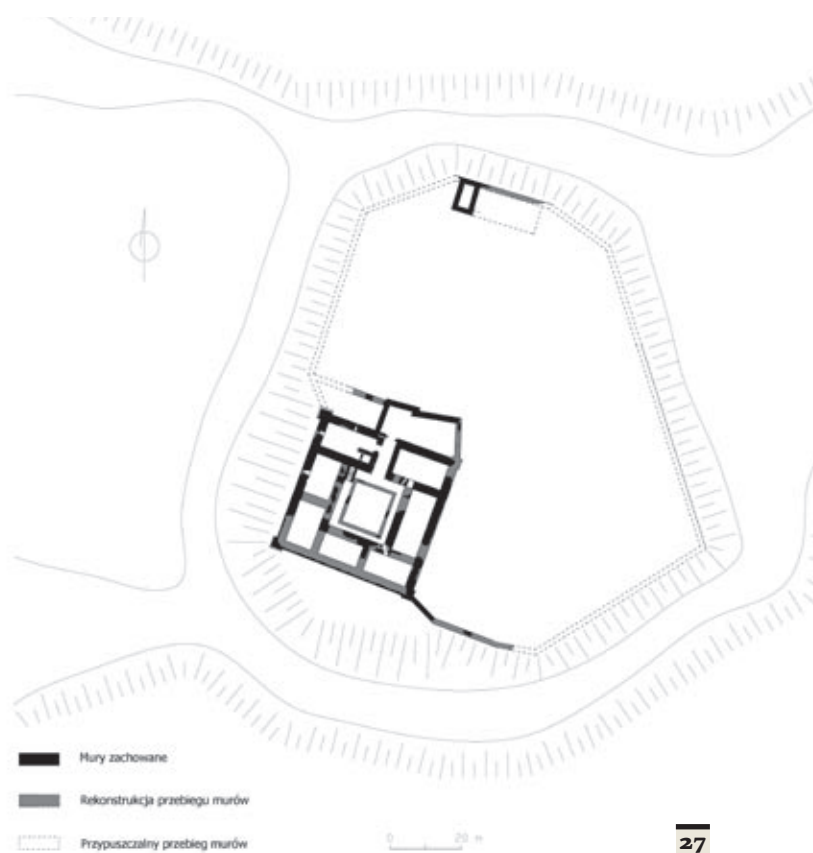
Jednym z elementów ostatnich badań prowadzonych na zamku w Papowie Biskupim była rejestracja i dokumentacja elementów architektonicznych zachowanych na zamku górnym. Efektem tych prac jest nowy plan zamku, jego elewacji i przedzamcza przygotowany na podstawie odkryć dokonanych w latach 2005-2008 i 2012. Przy tej okazji zwrócono również uwagę na wyraźnie widoczny rząd otworów maculcowych, czytelnych zwłaszcza na elewacji wschodniej ściany skrzydła wschodniego zamku. Okazało się przy tym, że przynajmniej w części z tych otworów w dalszym ciągu znajdują się drewniane elementy oryginalnych rusztowań z okresu budowy zamku. Pobrano jedną próbkę drewnianego rusztowania w celu wykonania analizy dendrochronologicznej. Okazało się, że jest to fragment wiązu, który nie nadaje się do takich analiz. Niewykluczone jest jednak, że w pozostałych otworach znajdują się pozostałości rusztowań wykonanych z innych gatunków drzew (il. 24).

Podsumowanie

Badania archeologiczne prowadzone w latach 2005-2012, poza nowymi źródłami przydatnymi do rekonstrukcji formy i warsztatu budowlanego, potwierdziły również, że istnieją istotne rozbieżności pomiędzy dotychczas obowiązującą rekonstrukcją zaproponowaną ponad 140 lat temu przez C. Steinbrechta a stanem faktycznym. Okazało się na przykład, że nie istniał parchan rekonstruowany przez Steinbrechta, otaczający dom konwentu. Od północy znajdował się jedynie zewnętrzny, płytko fundowany mur i międzymurze⁷³ (il. 25). Wyniki badań archeologicznych wyraźnie również pokazują, że rampa/szyja bramna, charakterystyczny element zamku, była zamknięta ścianą biegnącą prostopadle w stosunku do północnej kurtyny szyi. Dochodziła ona do północno-wschodniego narożnika domu konwentu. W ścianie tej mieścić się musiał przelot bramny. Ale jeszcze istotniejsze okazały się obserwacje wskazujące na to, że nie było fosy

oddzielającej zamek wysoki od przedzamcza⁷⁴ (il. 26, 27). Jedynym widocznym dziś elementem zabudowy przedzamcza jest piwnica, będąca niegdyś częścią budynku położonego przy północnym murze otaczającym przedzamcze (il. 28, 29).

Mimo że zamek w Papowie Biskupim jest dziełem o charakterze unikatowym, mimo zainteresowania ze strony historyków, archeologów i konserwatorów, ruiny zamku znajdują się w bardzo złym stanie technicznym. Analizy konserwatorskie przeprowadzone w 2007 roku wykazały wyraźnie, że zwięźłość i spoistość kamiennych murów jest zróżnicowana w zależności od wysokości. W stosunkowo dobrym stanie są mury fundamentowe. Nie występuje tam erozja spoin z zaprawy wapiennej, również stan spoin z gliny jest dobry. Stwierdzono natomiast, iż powyżej poziomu terenu spoistość murów jest zdecydowanie gorsza. Największa degradacja istnieje na poziomie obecnej korony muru⁷⁵ (il. 30). W przyziemnych partiach zewnętrznych warstw muru degradacja biologiczna, którą tu zaobserwowano spowodowana jest drobną roślinnością, natomiast w poziomie korony murów powoduje ją występująca tam bujna roślinność i liczne krzewy o mocno rozbudowanym systemie korzeniowym. W zdecydowanie lepszym stanie jest spoistość rdzenia muru⁷⁶. Wspomniany już program konserwatorski zakładał, że ruiny zamku są w stanie wymagającym niezwłocznych działań naprawczych. Szczególnie dotyczy to poziomu korony wszystkich murów zamku. Działania podjęte przez zespół badawczy prowadzący

26. Zestawienie planu C. Steinbrechta z planem zamku wykonanym na podstawie pomiarów i wyników badań archeologicznych z lat 2005-2008 i 2012. Rys. B. Wasik

26. Comparison of C. Steinbrecht's plan with the plan of castle prepared on the basis of measurements and results of archaeological research performed in the years 2005-2008 and 2012. Fig.: B. Wasik

27. Plan zamku i przedzamcza z relikwiami odsłoniętymi podczas badań w latach 2005-2008 i 2012 (wg M. Wiewióry i B. Wasika). Rys. B. Wasik

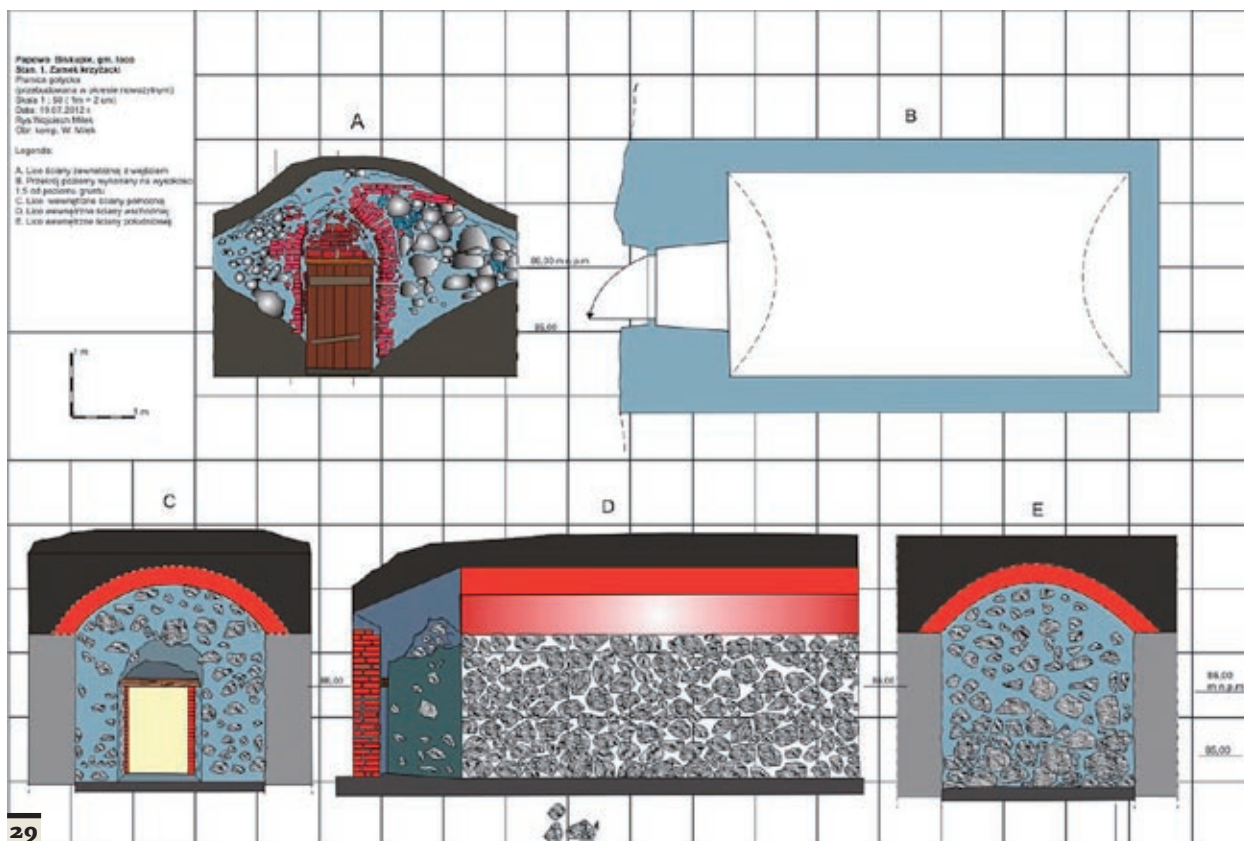
27. Plan of the castle and its neighbourhood with relics discovered during the examinations in the years of 2005-2008 and 2012 (according to M. Wiewióra and B. Wasik). Fig.: B. Wasik

28. Widok wejścia do piwnicy nieistniejącego budynku stojącego na przedzamczu. Fot. B. Wasik

28. View on the entrance to the basement of a non-existing building in the castle's neighbourhood. Photo: B. Wasik

prace archeologiczne i konserwatorskie ograniczyły się wyłącznie do próby zabezpieczenia murów siatką opasującą koronę w miejscach, w których prowadzono prace wykopaliskowe. Są to jednak środki tymczasowe. Naprawa korony murów będzie wiązała się z częściową rozbiórką luźnych fragmentów i wymurowaniem ich od nowa z zastosowaniem mocnych zapraw cementowych⁷⁷. Program użytkowy zakładał między innymi, aby najlepiej zachowane mury kapitułarza przekryć lekkim dachem dwuspadowym (stalowym lub drewnianym). Pomieszczenia piwniczne i w poziomie parteru miały mieć charakter użytkowy, umożliwiając na przykład zorganizowanie w nich punktu stałej opieki nad zabytkiem lub lapidarium. W celu

ograniczenia nawilgacania i destrukcji biologicznej murów program zakładał wykonanie opaski z otoczaków kamiennych na całym obwodzie zewnętrznym murów zamku⁷⁸.

Warto pamiętać, że program konserwatorski i plan zagospodarowania obiektu z 2007 roku nie były pierwszą tego rodzaju inicjatywą. Już w latach 50. ubiegłego wieku, podczas wspomnianej akcji inwentaryzacyjnej prowadzonej pod kierunkiem I. Sławińskiego, w opracowaniu konserwatorskim swoje miejsce znalazł również program rewitalizacji obiektu. Szkoda tylko, że obie inicjatywy nie stały się, jak do tej pory, punktem wyjścia dla rzeczywistych działań zmierzających do powstrzymania degradacji obiektu, który jest jedną z najciekawszych budowli krzyżackich na ziemi chełmińskiej.

Dr hab. Marcin Wiewióra od 1989 r. jest zatrudniony w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, w Zakładzie Archeologii Architektury, którym kieruje od dwóch lat. W latach 1990-2000 prowadził badania archeologiczno-architektoniczne m.in. klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie, kolegiaty w Kruszwicy, klasztoru w Mogilnie. Od 2001 do 2005 i w 2013 r. uczestniczył w badaniach archeologiczno-architektonicznych chrześcijańskich klasztorów i fortyfikacji w Nubii (Sudan). Od 2005 r. kieruje programem badawczym obejmującym problematykę zamków krzyżackich na ziemi chełmińskiej oraz fortyfikacji chrześcijańskiego królestwa Makurii. W latach 2005-2012 kierował badaniami archeologiczno-architektonicznymi zamków w Papowie Biskupim, Grudziądzu, Wąbrzeźnie.

29. Dokumentacja architektoniczna piwnicy budynku stojącego na przedzamczu. Rys. W. Miłek

29. Architectural documentation of a building in the castle's neighbourhood. Fig.: W. Miłek

30. Zamek w Papowie, stan obecny. Fot. B. Wasik

30. The Castle in Papowo, today's condition. Photo: B. Wasik

Przypisy

- 1 W. Rozyrkowski, *Średniowieczne dzieje Papowa Biskupiego*, Papowo Biskupie 1995, s. 8; M. Dygo, *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226-1259)*, Warszawa 1992, s. 51, 66-67; M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1986, s. 123.
- 2 Dyskusje na ten temat podsumował m.in. D. Poliński, zob. D. Poliński, „Chełmińskie” warownie Zakonu na pograniczu krzyżacko-pruskim i krzyżacko-polskim, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, t. 2, Włocławek-Brodnica 2007a, s. 155-178; D. Poliński, *Krzyżackie warownie drewniano-ziemne w świetle badań archeologicznych*, „Archaeologia Historica Polona” 2007b, t. 17, s. 241-257.
- 3 M. Dygo, jw., s. 66-67; M. Biskup, G. Labuda, jw., s. 123.
- 4 M. Biskup, G. Labuda, jw., s. 180-181; M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice dziejów*, Malbork-Płock 1999, s. 158.
- 5 W. Rozyrkowski, jw., s. 11; tenże, *Zamek krzyżacki w Papowie Biskupim – klasztor, warownia, ośrodek administracyjny i gospodarczy*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 2002, s. 339-352.
- 6 W. Rozyrkowski, *Zamek krzyżacki w Papowie Biskupim...*, jw., s. 339.
- 7 C. Steinbrecht, *Die Baukunst des deutschen Ritterordens in Preussen*, Berlin 1888.
- 8 J. Heise, *Bau- und Kunstdenkmaler der Provinz Westpreussen*, Bd. II, *Kulmerland und Lobau*, Danzig 1887-1895, s. 161-168.
- 9 H. Maercker, *Geschichte der ländlichen Ortschaften und der drei kleineren Städte des Kreises Thorn*, Danzig 1899-1900, s. 11-13, 427-429; L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren in kulturhistorischer, statistischer und militärischer Beziehung nebst Spezial-Geographie*, Danzig 1878.
- 10 K.H. Clasen, *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen*, Bd. 1, *Die Burgbauten*, Königsberg 1927, s. 63-65.
- 11 M. Arszyński, *Ruiny zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim, powiat Chełmno, województwo bydgoskie. Dokumentacja historyczna do prac konserwatorskich opracowana do użytku Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków*, 1958, mpis w archiwum WKZ w Toruniu, sygn. akt W/687; I. Sławiński, *Opis techniczny do inwentaryzacji zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim, powiat chełmiński, województwo bydgoskie*, 1959, mpis w archiwum WKZ w Toruniu, sygn. akt W/690; H. Kosicki-Kossak, *Rozpoznanie konstrukcyjne. Stan ruin zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim*, 1959, mpis w archiwum WKZ w Toruniu, sygn. akt W/689, s. 1-6; tenże, *Obliczenia statyczne do projektu zabezpieczenia ruin zamku w Papowie Biskupim, pow. chełmiński*, 1959, mpis w archiwum WKZ w Toruniu, sygn. akt W/689, s. 1-4; J. Kowalewski, *Opis techniczny do projektu wstępnego zabezpieczenia murów zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim, pow. Chełmno, woj. bydgoskie*, 1958, mpis w archiwum WKZ w Toruniu, sygn. akt W/689, s. 1-6.
- 12 W. Rozyrkowski, *Średniowieczne dzieje...*, jw.; tenże, *Zarys dziejów gminy Papowo Biskupie*, Papowo Biskupie 1996; tenże, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000; tenże, *Zamek krzyżacki w Papowie Biskupim...*, jw., s. 339-352.
- 13 T. Torbus, *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen*, München 1998, s. 127-130, 574-579.
- 14 S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komture w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012.
- 15 C. Steinbrecht, jw., s. 20-24.
- 16 J. Baciński, *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie*, Wąbrzeźno 2004, s. 10; J. Heise, jw., s. 161-168.
- 17 M. Arszyński, jw.; I. Sławiński, jw.
- 18 M. Wiewióra, *Badania archeologiczno-architektoniczne średniowiecznego zamku w Papowie Biskupim w ziemi chełmińskiej*, [w:] *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, „Archaeologia Historica Polona” 2007b, t. 17, s. 293-306; tenże, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim w latach 2006-2008*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, w druku.
- 19 R. Gazda, D. Gazda, R. Łopaciuk, S. Medeksa, M. Michiewicz, M. Wiewióra (dalej: R. Gazda i inni), *Program konserwatorski oraz program użytkowy zamku w Papowie Biskupim, woj. kujawsko-pomorskie*, 2007, mpis w Zakładzie Archeologii Architektury Instytutu Architektury (dalej ZAA IA) UMK w Toruniu, s. 1-2.
- 20 W badaniach uczestniczyli mgr mgr Bogusz Wasik i Agata Momot. Prace koordynował dr hab. Marcin Wiewióra; B. Wasik, A. Momot, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Papowie Biskupim w sezonie 2012*, 2012, mpis w ZAA IA UMK w Toruniu.
- 21 S. Józwiak, J. Trupinda, jw., s. 53-54.
- 22 I. Sławiński, jw., s. 2-3.
- 23 I. Sławiński, jw., s. 4-5.
- 24 M. Arszyński, jw., s. 8; I. Sławiński, jw., s. 10.
- 25 M. Arszyński, jw., s. 8; I. Sławiński, jw., s. 8-10; M. Wiewióra, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Papowie Biskupim w 2007 roku*, 2007, mpis w ZAA IA UMK w Toruniu; tenże, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Papowie Biskupim w 2008 r.*, 2008, mpis w ZAA IA UMK w Toruniu.
- 26 C. Steinbrecht, jw., s. 21.
- 27 M. Arszyński, jw., s. 13.
- 28 M. Arszyński, jw., s. 10-11.
- 29 M. Haftka, jw., s. 222.
- 30 C. Steinbrecht, jw., s. 22, 24; M. Haftka, jw., s. 222. Generalnie akceptuje się lokalizację kaplicy. Niektórzy badacze mają wątpliwości na temat lokalizacji w skrzydle zachodnim kapitułarza bądź refektarza, zob. M. Arszyński, jw., s. 11. W literaturze przedmiotu autorzy przyjmują z reguły, że to skrzydło mieściło kapitułarz, czyli są zgodni z ustaleniami Steinbrechta, por. T. Torbus, jw., s. 577; M. Haftka, jw., s. 222; A. Pabian, W. Rozyrkowski, *Zamki krzyżackie w ziemi chełmińskiej*, Toruń 1997, s. 77.
- 31 M. Haftka, jw., s. 222.
- 32 J. Frycz, *Architektura zamków krzyżackich*, [w:] *Sztuka Pobrzeża Bałtyku. Materiały sesji historyków sztuki*, Gdańsk, listopad 1976, Warszawa 1978, s. 19-48.
- 33 M. Arszyński, jw., s. 12.
- 34 A. Pabian, W. Rozyrkowski, jw., s. 77.
- 35 A. Pabian, W. Rozyrkowski, jw., s. 77; W. Rozyrkowski, jw., 2002, s. 342.
- 36 M. Arszyński, jw., s. 12; A. Pabian, W. Rozyrkowski, jw., s. 77.
- 37 M. Arszyński, jw., s. 12-13; A. Pabian, W. Rozyrkowski, jw., s. 77-78; C. Steinbrecht, jw., s. 21-24; I. Sławiński, jw., s. 9-10, 15-16; T. Torbus, jw., s. 577-578.

- 38 M. Arszyński, jw., s. 11.
- 39 I. Sławiński, jw., s. 8; R. Gazda i inni, jw.
- 40 J. Frycz, jw., s. 44-46; T. Torbus, jw., s. 127.
- 41 M. Arszyński, jw., s. 14.
- 42 I. Sławiński, jw., s. 2.
- 43 Materiał i technika budowy zamku papowskiego były przedmiotem szczegółowych studiów przeprowadzonych przez Ireneusza Sławińskiego w końcu lat 50. XX wieku. I. Sławiński, jw., s. 4.
- 44 Wymiary cegieł wynosiły: $8,5/9 \times 14/14,5 \times 27,5/29$ cm.
- 45 I. Sławiński, jw., s. 6-7.
- 46 I. Sławiński, jw., s. 7.
- 47 I. Sławiński, jw.
- 48 I. Sławiński, jw., s. 7-8.
- 49 I. Sławiński, jw., s. 8, 10.
- 50 M. Wiewióra, jw., 2007; tenże, jw., 2008; tenże, *Zamek krzyżacki w Papowie Biskupim w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, [w:] XVII Sesja Pomoroznawcza, w druku.
- 51 I. Sławiński, jw., s. 10.
- 52 B. Bielec, *Ceramika budowlana z zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim*, 2007, mpis w ZAA IA UMK w Toruniu; M. Wiewióra, jw., 2007; M. Wiewióra, *Nowe źródła do dziejów zamku w Wąbrzeźnie*, 2012, mpis w ZAA IA UMK w Toruniu.
- 53 B. Bielec, jw.; M. Wiewióra, jw., 2007; tenże, jw., 2008.
- 54 C. Steinbrecht, jw., s. 22, 24; M. Haftka, jw., s. 222.
- 55 I. Sławiński, jw., s. 5.
- 56 I. Sławiński, jw., s. 6.
- 57 M. Arszyński, jw., s. 12.
- 58 T. Torbus, jw., s. 127.
- 59 M. Arszyński, jw., s. 14.
- 60 M. Małachowicz, *Ceramika budowlana średniowiecznego Wrocławia*, [w:] *Wschodnia strefa Starego miasta we Wrocławiu w XII-XIV wieku*, Wrocław 2005, s. 117.
- 61 M. Arszyński, *Technika i organizacja budownictwa ceglanego w Prusach w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku*, „*Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu*”, t. IX, 1970, s. 44, ryc. 8 i 9.
- 62 J.A. Pawłowski, *Zamek w Dzierzgoniu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1998-2001*, [w:] XIII Sesja Pomoroznawcza, vol. 2, *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, Gdańsk 2003, s. 425, ryc. 14: d-i, k.
- 63 M. Arszyński, *Zamek krzyżacki w Bierzgotowie, powiat Toruń, woj. bydgoskie. Dokumentacja historyczna do prac konserwatorskich w zakresie architektury opracowana do użytku P.P. Pracowni Konserwacji Zabytków*, Toruń 1959, mpis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków (dalej WUOZ) w Toruniu, s. 23.
- 64 Czy tak jednak było rzeczywiście, powinny odpowiedzieć nowe studia i badania archeologiczno-architektoniczne. Obserwacje dokonane na innych obiektach wskazały bowiem, że różnice w zastosowanych wątkach wcale nie świadczyły o różnych fazach budowlanych, ale były związane z kolejnymi etapami wznoszenia budowli w ramach tej samej akcji budowlanej (np. zamek w Wąbrzeźnie, gdzie watek wendyjski występował obok gotyckiego w kontekście tych samych odcinków murów i ścian działowych skrzydła południowego zamku). M. Wiewióra, *Wyniki badań...*, jw., [w:] XVII Sesja Pomoroznawcza, w druku; M. Majewski, B. Wasik, M. Wiewióra, *Warsztat budowlany zamku biskupów w Wąbrzeźnie*, 2012, mpis w ZAA IA UMK w Toruniu.
- 65 Miały format $9,5 \times 14 \times 30$ cm.
- 66 Z cegieł w formacie $8,5-9 \times 16 \times 33$ cm, natomiast przedzamcze zewnętrzne i stodoły wymurowano w układzie polskim z cegieł o wymiarach $9,5 \times 14,5-15 \times 32$ cm.
- 67 M. Rzeczkowska-Sławińska, *Zamek pokrzyżacki w Pokrzywnie, województwo bydgoskie*, Toruń 1964, mpis w archiwum WUOZ w Toruniu, s. 27; I. Sławiński, A. Cabała, *Inwentaryzacja detali architektonicznych. Zamek w Pokrzywnie – zamek wysoki, średni, przedzamcze*, pow. Grudziądz, woj. bydgoskie, t. 324, Toruń 1966, mpis w archiwum WUOZ w Toruniu, s. 1-2.
- 68 I. Sławiński, *Opis techniczny do inwentaryzacji zamku krzyżackiego w Radzynie Chełmińskim*, Toruń 1957, mpis w archiwum WUOZ w Toruniu, s. 11. Miąższ muru jest ceglany z palcówek lub granitowy. Lica ścian w układzie wendyjskim wykonano z cegieł palcówek w formacie $8,5-9 \times 15-16 \times 32,5$ cm, a lica ścian w układzie polskim – z cegieł w formacie $9 \times 15 \times 31$ cm.
- 69 M. Wiewióra, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku górnego w Radzynie Chełmińskim*, [w:] XVII Sesja Pomoroznawcza, w druku; tenże, *Zamek krzyżacki...*, jw., [w:] XVII Sesja Pomoroznawcza, w druku; tenże, jw., 2012.
- 70 I. Sławiński, jw., 1957, s. 11-12. Podobieństwa pomiedzy detalami wykorzystanymi do budowy zamków nie są przypadkowe. Warto pamiętać, że szereg identycznych detali, wykonanych przez cegielnie produkujące materiał budowlany dla kościoła pw. św. Jakuba w Toruniu, użyto równolegle przy wznoszonych w tym samym okresie murach na zamku toruńskim. Podobne detale zastosowano w zamkach w Bierzgotowie, Radzynie, Malborku, Elblągu i Lochstadt, por. J. Frycz, *Zamek krzyżacki w Toruniu*, „*Rocznik Muzeum w Toruniu*” 1963, t. 1, z. 3, s. 79; tenże, jw., 1978, s. 46-47; T. Mroczko, *Architektura gotycka ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, s. 192. Analiza kształtek wykorzystanych podczas budowy kościoła w Toruniu wskazuje, że wytwarzano je przede wszystkim do budowy kościoła, a ewentualne nadwyżki przeznaczano do innych inwestycji, często też używano je wtórnie, por. M. Kutzner, *Lubecki styl architektury gotyckiego kościoła św. Jakuba w Toruniu*, [w:] *Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233-1815. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej dla uczczenia jubileuszu 750-lecia Torunia w dniach 18-20 IV 1983 r.*, Warszawa-Poznań-Toruń 1986, s. 61-62. Tego typu formy ceglarskie nie były z reguły sprzedawane innym, miejscowym inwestorom – biskupom, konwentom zakonnym czy komunom miejskim; zob. również: R. Domańska, *Detale architektoniczne z zamku krzyżackiego w Toruniu*, [w:] *Komunikaty na sesję naukową poświęconą dziełom sztuki Pomorza*, Toruń 1966, s. 13-22; M. Sławińska, *Zamek dybowski w Toruniu*, tamże, s. 39-44; I. Sławiński, *Z badań nad zamkami w Golubiu, Radzynie i Brodnicy*, tamże, s. 50-59.
- 71 M. Arszyński, jw., 1970, s. 41.
- 72 I. Sławiński, jw., 1959, s. 10; B. Bielec, *Ceramika budowlana z zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim*, 2007, mpis w ZAA IA UMK w Toruniu.
- 73 Typowy parcham jest kilkumetrowym pasem ziemi między kurtyną zamku górnego a murem przedzamcza.
- 74 B. Wasik, A. Momot, jw.
- 75 M. Michiewicz, *Badanie posadowienia i spistości murów zamku w Papowie Biskupim*, [w:] R. Gazda i inni, jw.
- 76 M. Michiewicz, jw.
- 77 R. Gazda, *Stan zachowania ruin zamku*, [w:] R. Gazda i inni, jw.
- 78 R. Gazda, jw.

Bibliografia

- Arszyński M., *Ruiny zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim, powiat Chełmno, województwo bydgoskie. Dokumentacja historyczna do prac konserwatorskich opracowana do użytku Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków*, 1958, mpis w archiwum WKZ w Toruniu, sygn. akt W/687.
- Arszyński M., *Technika i organizacja budownictwa ceglanego w Prusach w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku*, „Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu”, t. IX, 1970.
- Arszyński M., *Zamek krzyżacki w Bierzglowie, powiat Toruń, woj. bydgoskie. Dokumentacja historyczna do prac konserwatorskich w zakresie architektury opracowana do użytku P.P. Pracowni Konserwacji Zabytków*, 1959, mpis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu.
- Baciński J., *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie*, Wąbrzeźno 2004.
- Bielec B., *Ceramika budowlana z zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim*, 2007, mpis w Zakładzie Archeologii Architektury Instytutu Architektury UMK w Toruniu.
- Biskup M., Labuda G., *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1986.
- Clasen K.H., *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen*, Bd. 1, *Die Burgbauten*, Königsberg 1927.
- Domagała R., *Detale architektoniczne z zamku krzyżackiego w Toruniu*, [w:] *Komunikaty na sesję naukową poświęconą dziełom sztuki Pomorza*, Toruń 1966, s. 13-22.
- Dygo M., *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226-1259)*, Warszawa 1992.
- Gazda R., Gazda D., Łopaciuk R., Medeksza S., Michiewicz M., Wiewióra M., *Program konserwatorski oraz program użytkowy zamku w Papowie Biskupim, woj. kujawsko-pomorskie*, 2007, mpis w Zakładzie Archeologii Architektury Instytutu Architektury UMK w Toruniu.
- Frycz J., *Architektura zamków krzyżackich*, [w:] *Sztuka Pobrzeża Bałtyku. Materiały sesji historyków sztuki*, Gdańsk, listopad 1976, Warszawa 1978.
- Frycz J., *Zamek krzyżacki w Toruniu*, „Rocznik Muzeum w Toruniu” 1963, t. 1, z. 3.
- Haftka M., *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice dziejów*, Malbork-Płock 1999.
- Heise J., *Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, Bd. II, *Kulmerland und Lobau*, Danzig 1887-1895.
- Jóźwiak S., Trupinda S., *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012.
- Kosicki-Kossak H., *Obliczenia statyczne do projektu zabezpieczenia ruin zamku w Papowie Biskupim, pow. chełmiński*, 1959, mpis w archiwum WKZ w Toruniu, sygn. akt W/689.
- Kosicki-Kossak H., *Rozpoznanie konstrukcyjne. Stan ruin zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim*, Toruń 1959, mpis w archiwum WKZ w Toruniu, sygn. akt W/689.
- Kowalewski J., *Opis techniczny do projektu wstępnego zabezpieczenia murów zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim, pow. Chełmno, woj. bydgoskie*, 1958, mpis w archiwum WKZ w Toruniu, sygn. akt W/689.
- Kutzner M., *Lubecki styl architektury gotyckiego kościoła św. Jakuba w Toruniu*, [w:] Poklewski J. (red.), *Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233-1815. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej dla uczczenia jubileuszu 750-lecia Torunia w dniach 18-20 IV 1983 r.*, Warszawa-Poznań-Toruń 1986.
- Maercker H., *Geschichte der ländlichen Ortschaften und der drei Kleineren Städte des Kreises Thorn*, Danzig 1899-1900.
- Majewski M., Wasik B., Wiewióra M., *Warsztat budowlany zamku biskupów w Wąbrzeźnie*, 2012, mpis w Zakładzie Archeologii Architektury Instytutu Architektury UMK w Toruniu.
- Małachowicz M., *Ceramika budowlana średniowiecznego Wrocławia*, [w:] Busko C. (red.), *Wschodnia strefa Starego miasta we Wrocławiu w XII-XIV wieku*, Wrocław 2005.
- Mroczo T., *Architektura gotycka ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980.
- Pabian A., Rozynekowski W., *Zamki krzyżackie w ziemi chełmińskiej*, Toruń 1997.
- Pawłowski J.A., *Zamek w Dzierzgoniu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1998-2001*, [w:] Paner H., Fudziński M. (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza, vol. 2, Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, Gdańsk 2003.
- Poliński D., „Chełmińskie” warownie Zakonu na pograniczu krzyżacko-pruskim i krzyżacko-polskim, [w:] Grażawski K. (red.), *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, t. 2, Włocławek-Brodnica 2007a.
- Poliński D., *Krzyżackie warownie drewniano-ziemne w świetle badań archeologicznych*, „Archaeologia Historica Polona” 2007b, t. 17.
- Rozynekowski W., *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000.
- Rozynekowski W., *Średniowieczne dzieje Papowa Biskupiego, Papowo Biskupie* 1995.
- Rozynekowski W., *Zamek krzyżacki w Papowie Biskupim – klasztor, warownia, ośrodek administracyjny i gospodarczy*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 2002.

- Rozynkowski W., *Zarys dziejów gminy Papowo Biskupie*, Papowo Biskupie 1996.
- Rzeczowska-Sławińska M., *Zamek pokrzyżacki w Pokrzywnie, województwo bydgoskie*, 1964, mpis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu.
- Sławińska M., *Zamek dybowski w Toruniu*, [w:] *Komunikaty na sesję naukową poświęconą dziełom sztuki Pomorza*, Toruń 1966.
- Sławiński I., *Opis techniczny do inwentaryzacji zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim, powiat chełmiński, województwo bydgoskie*, 1959, mpis w archiwum WKZ w Toruniu, sygn. akt W/690.
- Sławiński I., *Opis techniczny do inwentaryzacji zamku krzyżackiego w Radzynie Chełmińskim*, 1957, mpis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu.
- Sławiński I., *Z badań nad zamkami w Golubiu, Radzynie i Brodnicy*, [w:] *Komunikaty na sesję naukową poświęconą dziełom sztuki Pomorza*, Toruń 1966.
- Sławiński I., Cabała A., *Inwentaryzacja detali architektonicznych. Zamek w Pokrzywnie – zamek wysoki, średni, przedzamcze, pow. Grudziądz, woj. bydgoskie*, t. 324, 1966, mpis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu.
- Steinbrecht C., *Die Baukunst des deutschen Ritterordens in Preussen*, Berlin 1888.
- Torbus T., *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen*, München 1998.
- Wasik B., Momot A., *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Papowie Biskupim w sezonie 2012, 2012*, mpis w Zakładzie Archeologii Architektury Instytutu Architektury UMK w Toruniu.
- Weber L., *Preussen vor 500 Jahren in kulturhistorischer, statistischer und militärischer Beziehung nebst Spezial-Geographie*, Danzig 1878.
- Wiewióra M., *Badania archeologiczno-architektoniczne średniowiecznego zamku w Papowie Biskupim w ziemi chełmińskiej*, [w:] *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, „Archaeologia Historica Polona” 2007b, t. 17.
- Wiewióra M., *Nowe źródła do dziejów zamku w Wąbrzeźnie*, 2012, mpis w Zakładzie Archeologii Architektury Instytutu Architektury UMK w Toruniu.
- Wiewióra M., *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Papowie Biskupim w 2007 roku*, 2007, mpis w Zakładzie Archeologii Architektury Instytutu Architektury UMK w Toruniu.
- Wiewióra M., *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku górnego w Radzynie Chełmińskim*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, w druku.
- Wiewióra M., *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku krzyżackiego w Papowie Biskupim w latach 2006-2008*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, w druku.
- Wiewióra M., *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Papowie Biskupim w 2008 r.*, 2008, mpis w Zakładzie Archeologii Architektury Instytutu Architektury UMK w Toruniu.

Summary

The study on the medieval building workshop of the teutonic castle in Papowo Biskupie

Papowo Castle is located about 35 km to the north of Toruń. It is distinguished by careful, stone construction. The history of this building, as well as its form, chronology and spatial distribution, has not been identified so far. Since 2005, archaeological and architectural studies were conducted on this unusual object. The work was carried by a team consists of archaeologists, conservators, ceramologists, etc. who are employed at the Nicolaus Copernicus University.

This article presents a summary of current knowledge of the construction workshop and the results of archaeological and architectural studies – among others characteristic building elements discovered during archaeological research like tiles, floor tiles, ceilings elements, etc.

Papowo Castle is an example of the komtur's (governor) residence. It consisted of the main castle (the building of the convent) and lover castle. It belonged to a group of the smallest objects of this type in this region. Throughout the last century the castle and the surrounding were reconstructed on the basis of C. Steinbrecht studies published in 1888. Archaeological research conducted in 2005-2012 confirmed that previously castle reconstruction couldn't be accepted. It turned out that there was no second line of the wall surrounding the Castle in the form visible on Steinbrecht reconstruction. From the north side there was only external, shallow funded wall. The main gate, a characteristic element of the castle, was closed by a wall running perpendicular to the north curtain. It was also found that there was no moat separating the high castle from lover castle.

Translated by Marcin Wiewióra